

(Artikkel trykt i tidsskriftet *Sosiologi i dag* - Novus forlag, Oslo nr. 2 1999)

Sigurd Skirbekk:

Var marxismens fall selvforskyldt?

Summary in English

The "fall" of Marxism is here discussed. Two questions are asked: Did the processes leading to the decline and fall of the political systems in East Europe after 1989 necessarily tell something about the creditability of Marxism as a theoretical system? Can this fall be explained solely by factors external to Marxism, or is it necessary to see Marxism in internal relations to the political systems bearing its name? The answers here are that certain characteristics of Marxism played a central place in the historical destruction of the same Marxism. Marxism was made immune against vital critique and correction, not only as a consequence of political structure, but also as a consequence of its philosophy. When social existence was proclaimed to have priority to the individual mind and to intellectual arguments, non-socialistic critique could be explained as caused by reactionary class interests. This kind of self-immunization could for a long time function as a political strength, but it led to a very narrow range of acceptable correction, and in the long run to self-destructive forms of dysfunctional adjustment.

De politiske begivenhetene i Øst-Europa i 1989 framstår i ettertid som det avgjørende vendepunkt i en prosess som ikke bare skulle føre til avviklingen av Warszawapakten og til en gradvis oppløsning av det sovjetiske samfunnssystem, men også til et tap av troverdighet for den marxistisk sosialisme. Virkningene av disse begivenhetene har hatt følger for hele Europa og ført til at nittitallet er blitt svært forskjellig fra sytti- og åttitallet; ikke bare når det gjelder utbredelsen av politiske og økonomiske samfunnsordninger, men like mye når det spørres om kulturelle referanser og ideologisk orientering.

Inntil 1989 kunne vårt samfunnssystem, i media og i politisk sammenhenger, bli karakterisert i ideologiske vendinger - positivt som den frie verden, negativt som kapitalismen. Ut over 1990-tallet er de samme samfunn i de samme media oftere blitt omtalt som Vesten eller som de moderne og utviklede samfunn. Uten et konkurrerende alternativ er det blitt vanskeligere å se det relative eller det problematiske ved vår type samfunn.

Denne kulturendringen kan også observeres ved sammenlikninger mellom forskjellige kull av sosiologistudenter. Likevel kan sosiologifaget framstå som et reservoar der marxistisk litteratur fremdeles studeres. På den sosiologiske

verdenskongress i Montreal i august i år ble det sagt at marxismen er politisk død, men sosiologisk fremdeles i live. Meningen var at selv om politikere ikke kan vente å finne oppskriften på et funksjonsdyktig framtidig samfunn i de marxistiske tekster, så kan sosiologer fortsatt bruke marxistisk teori som et arsenal for hypoteseutvikling om konflikter og interessekonflikter i moderne samfunn.

"Ytre" eller "indre" forklaringer på forholdet samfunn og ideologi

Spørsmålet for denne artikkelen er likevel ikke hva en søker kunne vente å finne av anvendbare gjenstander hos skraphandleren, men hva vi må trekke inn av forklaringsprinsipper for å få et sammenhengende bilde av de prosesser som førte til marxismens historiske fall.

I denne forbindelse vil det ikke bli gjort noe skille mellom en teoretisk marxisme og den politiske marxisme som ble realisert i de samfunn som i flere tiår legitimerte seg som sosialistiske, og da i en marxistisk forstand. "De sosialistiske samfunn" er i hele etterkrigsperioden blitt forstått som de samfunn som på en eller annen måte sto i et avhengighetsforhold til Sovjetunionen. Dersom noen vil hevde at Sovjetunionen ikke representerte "den egentlige marxismen", stilles disse overfor spørsmålet om hvorfor denne materialistiske samfunnslæren i så fall ikke materialiserte seg i et konkret samfunn. Et annet spørsmål som måtte besvares er hvordan Sovjetunionen med satellitter så lenge kunne legitimere seg som marxistiske, og det på en måte som ble alminnelig akseptert både i øst og i vest.

Enkelte har villet forklare begivenhetene før og etter 1989 som en følge av et ytre press mot Sovjetunionen eller som en følge av et stivnet og lite tilpasningsdyktig byråkrati innenfor Sovjetunionen. Slike forklaringene ville kunne framstå som "utvendige" i forhold til den marxistiske lære. Tilsynelatende kunne denne type forklaringer holde marxismen skadefri, men bare tilsynelatende. Verken det østeuropeiske byråkrati eller de vestlige reaksjonsformene mot Øst-Europa ble utviklet uavhengig av et vurderende forhold til marxismen som lære, selv om den marxistiske lære både kunne tøyes og skrumpes der det var nødvendig. Denne indre forbindelse mellom marxismen og et samfunnssystem som legitimerte seg marxistisk, gjør det problematisk å forsøke å forklare Sovjetunionens oppløsning uten å trekke inn marxismen som lære og ideologi.

Før vi sier mer om denne sammenhengen bør vi presiseres hva som menes med et "indre" forhold mellom en ideologi og et samfunnssystem. Kort fortalt betyr et indre forhold mellom to størrelser at ingen av dem kan forstås uten i sitt forhold til den andre. Sovjetsystemet kan ikke forstås uten å trekke inn dets forhold til marxismen. Marxismen som en politisk ideologi er ikke blitt tilgjengelig for oss uten gjennom den praksis som sovjetsystemet la grunnlaget for.

Påstanden om at det er en indre sammenheng mellom den legitimerende ideologi og det samfunn som ideologien legitimerer, er helt i tråd med marxisters egen forståelse av ideologiens plass. Det samme kan sies om en sammenheng mellom et marxistisk legitimert samfunnssystem og andre, ikke-marxistiske, samfunns reaksjon på dette

samfunnet. Blant marxistiske teoretikere har disse sammenhengene gjerne vært omtalt som dialektiske.

Her bør det da skytes inn at en bestemmelse ut fra "indre forhold" er litt svakere enn å bestemme noe som "dialektisk". I fall et forhold skal bestemmes som dialektisk, må det i tillegg til en indre gjensidighet også være preget av en spenning eller dynamikk som driver en tese og en antitese mot en syntese.

Det er ikke bare logikken i en marxistisk samfunnsforståelse som taler for å se en indre forbindelse mellom ideologi og samfunn. Også empiriske forhold taler for en slik tolkning. En empirisk analyse er gjerne en undersøkelse av "ytre" sammenhenger. Det vil si at vi rent operasjonelt betrakter samfunnsoppbygging og ideologi som uavhengige størrelser, og deretter ser om vi erfaringsmessig finner tunge forbindelser mellom dem.

I dette tilfelle er det ikke vanskelig å påvise slike forbindelser. Da Lenin planla revolusjonen i Russland, foretok han ikke bare en konkret studie av russiske samfunnsforhold. Han anvendte marxistisk lære både for sin forståelse av situasjonen og senere i agitasjonen for å få oppslutning om sin samfunnsdiagnose. Riktignok innførte han en revisjon av den opprinnelige marxismen, som forutsatte at det ville være den mest utviklede kapitalismen som var modent for revolusjon. Ut fra Lenins tolkning var det i kapitalismens svakeste ledd at lenken kunne brytes, selv om dette leddet representerte det minst industrialiserte samfunn blant Europas stormakter på den tid. Det kan likevel ikke være tvil om at marxismen-leninismen må regnes som en sentral marxistisk samfunnslære

Den videre opprettelse av sovjetene var begrunnet i en marxistisk lære om at proletariatet hadde rett til å styre samfunnet på et visst historisk utviklingsnivå. Den senere utvikling av det regjerende parti, med støtte fra byråkrati, hær og politi heller enn fra folkevalgte organer, var likeledes begrunnet med at dette partiet representerte folkets objektive interesser, også når folket ikke var modent til å forstå sitt eget beste. Igjen en avhengighet til en marxistisk historieoppfatning om at den mest progressive politikk er den som tar objektivt utgangspunkt i samfunnets produktivkrefter og som forsøker å tilpasse produksjonsforholdene til disse; det vil si en lære som ser disse materielle forholdene som en "basis". Både folkeavstemninger og ubestemte diskusjoner om hva som er de mest adekvate fortolkningskategorier for å forstå et samfunn, kom i denne samfunnslæren til å få en sekundær status, og gjerne bli tilordnet en avledet "overbygning".

Imot en slik forståelse av en indre avhengighet mellom marxistisk samfunnslære og sovjetsystemets oppbygning kan det bli reist enkelt innvendinger som går på historiske tradisjoner, geopolitisk plassering og byråkratiets indre logikk. Selv om alt dette har betydning hvis vi vil danne oss et helhetsbilde av Sovjetunionens utvikling, er ingen av disse faktorene egnet til å nøytralisere betydningen av den marxistiske lære. Det er mange stater som har hatt autoritære tradisjoner uten at de av den grunn har havnet i totalitære tilstander i vårt århundre. Også tidligere i historien har vi hatt stormakter med liten tilgang til havet, jfr. Østerrike-Ungarn, uten at slike forhold har disponert for likeartete politiske reaksjoner. Byråkratiet har visselig sine organisatoriske føringer i alle land, uten at byråkratiet av den grunn har satt demokratisk og faglig styring til side.

Det kan hevdes at marxismen kom til å bety mindre for det daglige liv i Sovjetunionen på 1980-tallet enn tidligere, for eksempel på 1950-tallet. I unionens siste decennium ble partitilknytning og en fortid som rød pionér i mindre grad oppfattet som en hedersbevisning i tillegg til andre kvalifikasjoner. Ofte ble partiboka brukt som en erstatning for karakterboka blant folk som ville opp i byråkratiet uten å ha gode faglige kvalifikasjoner. Resultatet ble mye inkompetanse og en utbredt mistillit til myndighetene.

I denne forbindelse vil det likevel være å gripe for kort hvis byråkratiet og korruperte ledere brukes som en alternativ tilnærming til landets feiltilpasning, uten å trekke inn den marxistiske lære som en del av forklaringene. Selv om mange byråkratiske organisasjoner hadde fått en organisatorisk egyptyngde på 1980-tallet, var det en bestemt samfunnslære som hadde legitimert oppbyggingen av dette partiavhengige byråkrati. Det var den samme samfunnslæren som hindret utviklingen av motekspertiser som kunne ha rekruttert andre ledere.

Dersom vi vil fokusere på utenrikspolitiske forhold for å forklare hvorfor Sovjetunionene kom til kort, må vi i et helhetsbilde også trekke inn de ytre forhold som på forskjellige tidspunkter kom til å fremme en utvikling som var til gunst for Sovjetunionens utvikling. Vestens svakhet etter første og annen verdenskrig, sosialismens populariteten i deler av den tredje verden og sammenfallet mellom sosialistiske og nasjonale revolusjoner i mange land tilhører alt ytre årsaker i forhold til marxistisk lære. Det kan til og med hevdes at uten disse svakhetene i det ytre system, og uten kraften fra de nasjonale revolusjonene, ville neppe de sosialistiske revolusjonene ha lyktes.

Marxismens ansvar for eget fall

Når vi skal vurdere spørsmålet om marxismens skyld i Sovjetunionens oppløsning og dermed i sitt eget fall, kunne det vært nærliggende å ta utgangspunkt i alt det negative som kunne sies om Sovjetunionen, om sultøkonomi og politisk undertrykkelsen.

Det er da også mye som kunne trekkes fram i denne forbindelse. En av de mest tragiske kapitlene er behandlingen av ukrainerne i mellomkrigstida, da så mye som seks millioner er anslått å ha sultet i hjel som følge av politikken i Moskva. Og statistikken over politisk initierte folkemord stanser ikke der. Ut fra Rudolph Rummels oppsummering av ti historikers beregninger av folkemord i vårt århundre, kommer både Stalin og Mao til å rangere over Hitler blant megamorderne. - En ukrainsk-amerikansk historiker ved Berkeley, Walter C. Hucul, har i private samtaler framholdt at dersom Hitlers armeer hadde fart mer humant fram i 1941, ville de ha vunnet befolkningens oppslutning og dermed krigen. Men liksom Stalin var bundet til en ideologi som fikk "kulakkene" til å framstå som klassefiender, var Hitler bundet til en rasistisk ideologi som gjorde ukrainerne til mindreverdige "slaver". Ideologien kunne ikke fravikes selv om dette hadde gitt politisk gevinst.

Like fullt, det var ikke Hitlers militære angrep på Sovjetunionen eller Stalins brutale framferd overfor sin egen befolkning som skulle føre til systemets fall. Det var ikke i

de harde åra at Sovjetunionen brøt sammen, men tvert om på et tidspunkt da sovjetborgerne hadde det bedre enn tidligere og da også forholdet til omgivelsene var forholdsvis tempererte. For å kople marxismen inn i de reaksjonsmåter og prosesser som førte til dette resultatet, er det nødvendig å se på både hva slags føringer for tanke og handling som har ligget i marxismen og hva slags fortolkninger som ikke har vært forenlige med en marxistisk samfunnsforståelse.

Å gi noen fullstendig oversikt over disse føringen vil ligge langt utenfor målsetningen med denne artikkelen. Her skal det bare framholdes at marxismen har fungert som en samfunnslære med bestemte kjennetegn, og at disse kjennetegnene gir en forklaring på flere av de feiloppfatninger og feiltilpasninger som kom til å prege Sovjetunionen.

Marxismen kunne av dens tilhengere oppfattes som historiens egen fortolkning av de avgjørende motsetninger og drivkrefter i historien. Ideologien legitimerte avsettingen av gamle eliter og samling om makta i et partiapparat som styrte i folkets navn. Denne maktkonsentrasjonen kunne virke effektiv for avviklingen av et jordbrukssamfunn og utviklingen av tungindustri og et militært overtak. Samtidig kunne marxismen framstå som en vitenskapelig sosialisme, til forskjell fra tidligere "utopisk sosialisme" eller fra et utvannet sosialdemokrati. Dette hadde appell i vide kretser, langt utenfor det sosialistiske kjerneområdet.

I intellektuelle kretser i vest kunne marxismen bli oppfattet som en jernrustning som ingen argumenter bet på; både historien og vitenskapen garanterte for dens soliditet. Det ble lett å parere angrep mot de marxistiske fortolkninger som uttrykk for reaksjonære synsmåter og partikulære interesser. På den annen side kunne vestlige venstretradikalere risikere å bli omtalt som medløpere og det som verre var.

I universitetskretser ble marxismens svakhet først og fremst sett i sammenheng med enkelte logisk-filosofisk selvmotsigelser: Dersom all bevissthet skulle forstås som uttrykk for individenes sosiale tilhørighet, måtte også denne påstanden om bevissthetens status være uttrykk for den partikulære sosiale tilhørighet til de som hevdet påstanden. Påstanden manglet mulighet til å begrunne seg selv i et universelt perspektiv, uten samtidig å måtte motsi seg selv. Påstanden var med andre ord ikke selvreferensiell konsistent, et krav som måtte innfris hvis den skulle kreve autoritet på logisk-vitenskapelig grunnlag.

En annen type kritikk gjaldt pretensjonene om vitenskapeligheten i de marxistiske forutsigelser. Karl Popper argumenterte logisk og vitenskapsteoretisk for at samtidige aktører umulig kunne forutsi framtidig erkjennelse uten allerede å være en del av denne framtid. Jaques Monod framholdt at postulatet om den historiske dialektikk sto i strid med empirisk vitenskap.

Den historiske materialismen er blitt kritisert fra flere hold. Veksten i produksjonsvolumet i moderne samfunn skyldtes verken organiseringen av proletariatet eller investeringslysten blant bursjoasiet, men den teknologiske utvikling og de forskere som sto bak denne utviklingen.

Det kan argumenteres for at denne kombinasjonen av en sterk selvimmunisering mot kritikk og innebygde logiske selvmotsigelser disponerte for å holde på fastlåste posisjoner. Sikkert er det i alle fall at bevegeligheten i marxistisk selvforståelse ikke på noen måte svarte til de forandringer som moderne samfunn gjennomgikk.

Til og med på det feltet som burde vært marxistenes hjemmebane, nemlig klasseanalysene, skulle de vise seg å komme til kort. De har for eksempel hatt vansker med å forholde seg til studier som viser at "kulturradikalisme" først og fremst er elitenes ideologi. De har heller ikke demonstrert særlig åpne holdninger til de historiske forandringer som er knyttet til overgangen fra et industrisamfunn til et informasjonssamfunn; en overgang som innebærer noe langt mer enn at folks yrkestilknytning endres. I og med at de potensielle maktforholdene endres, endres også forutsetningene for en klasseinndeling. Vi lever ikke lenger i samfunn der eiendom til produksjonsmidler gir nøkkelen til å forstå all slags makt. De som kan forholde seg til et analytisk språk, vil kunne få et overtak over de som forholder seg ensidig til et ideologisk språk, selv om de sistnevnte kan få et overtak over de som bare har dagliglivets kontekstuelle språkramme å forholde seg til.

Mediasamfunnets utvikling forteller ikke bare om nye muligheter for homogenisering, men også om nye former for lagdeling. Forskjellen mellom de som fortrinnsvis forholder seg til mediatilbud som underholdning, de som bruker mediene til å bekrefte en bestemt måte å ordne verden på, og de som kan forholde seg analytisk prøvende til alternative fortolkningsmåter, kan gi inntak til forskjeller i både innflytelse og maktmuligheter. Dette er utfordringer for alle samfunn, og ingen, heller ikke de nordiske sosialdemokratier, har foreløpig gitt noe overbevisende svar på utfordringen. Likevel vil det i samfunn som tillater analyser av kulturforskjeller på deres egne premisser, være større muligheter til å finne adekvate svar enn hva vi kan vente i samfunnet som ikke er åpne for slik kulturanalyse.

Marxismen har vært lite åpen for å forstå kulturelle forskjeller som annet enn som vedheng til sosio-materielle forskjeller. Dette har bidratt til at marxistene var lite forberedt på den nasjonalistisk oppvåkning og på den religiøse og til dels fundamentalistisk vekkelse som har preget store deler av verden det siste tiåret. Den marxistiske tolkning av kulturelle referanser som overbygninger over konkrete levekår der folk levde, var et dårlig utgangspunkt for å forstå de endringer som inntraff med medierevolusjonen og som blant annet førte til at folk i øst i stor utstrekning kom til å bruke budskapene i vestlig mediekultur som et sammenlikningsgrunnlag for eget liv, noe som bidro til å forsterke mistilliten til eget samfunnssystem.

Randall Collins offentliggjorde på midten av 1980-tallet en analyse av de integrerende og desintegrerende krefter i forskjellige regioner av Sovjetunionen på den tid, blant annet når det gjaldt kulturell identifikasjon. Hans konklusjon ble at Sovjetunionen ville gå i oppløsning mot slutten av århundret. Det var karakteristisk for situasjonen at det måtte en analytisk sosiolog til, med referanser utenfor de marxistiske sirkler, for å kunne foreta en korrekt framskrivning av Sovjetunionens skjebne.

Modernitet kan være mye, men de fleste teoretikere vil i alle fall være enige om at den innebærer økt rasjonalitet og differensiering. De som ikke mestrer denne type utfordringer, vil neppe klare seg særlig lenge. Marxismen klarte ikke å gi adekvate svar på noen av disse utfordringene. Den byråkratiske sentraliseringen kom i veien for en kreativ differensiering, og ettersom den sentrale ideologi var ensidig fokusert på visse type politikk og økonomi som basis, ble også den kultur som skulle fremme integrasjon, meningsbærende moral og reproduktiv familiedannelse forsømt.

Når det gjelder marxismens svakhet i forhold til "kritisk teori" fortjener det en spesiell oppmerksomhet.

Den selvdestruktive immunisering

Marxismens ansvar for den sovjetrussiske feiltilpasning blir ikke fullstendig hvis vi ikke også tenker på de utviklingslinjer som kunne ha vært gjennomført dersom kritikere av systemet var blitt tatt på alvor. Marxismen skulle vise seg å åpne for en effektiv form for sensur, ikke bare av destruktive innslag, men også av flere former for kritisk sosialisme. Paradoksalt nok kan vi hevde at en del av den politikken som mange oppfatter som en realistisk sosialisme, ble stoppet av lederne i de sosialistiske stater; ikke fordi disse var opportunistiske avvikere fra den rette marxistiske lære, men fordi de var marxister.

Ingen samfunn kan tolerere alt eller være like åpen for alle tanker. Men dersom et samfunn skal være maksimalt realitetsorientert, må det ha åpninger for korrigerende kritikk. Det må visseleg finnes sorterende mekanismer som kan sortere ut det tåpelige. Men det må også finnes ordninger så fornuft har en sjanse til å nå toppen, selv når det som sies ikke er populært verken blant flertall eller ledelse. Sagt på en annen måte, så bør all fornuft få sjanse til å komme i dialog med argumenter, ettersom fornuften etter sitt vesen er kommunikativ. Dette ideal ikke er riktignok ikke realisert fullt ut noen steder, men avstanden fra idealet varierer dramatisk mellom forskjellige samfunnssystemer. I Sovjetunionen kom avstanden til å bli svært stor.

Uvilligheten til å akseptere at fornuft er en kommunikativ størrelse kan ikke bare tilskrives alminnelig treghet og personlige egenskaper hos et visst sett av personer som tilfeldigvis nådde samfunnstoppen. For så vidt kan det gjerne hevdes at det ikke var Karl Marx' skyld at en person som Josef Stalin skulle få toppmakt i Sovjetunionen. Men det var avgjort trekk ved den marxistiske lære som gjorde at Stalin og andre kunne holde seg i sine maktposisjoner ved å delegitimere fornuftig kritikk.

Vi bør her vende tilbake til den status som den kritiske fornuft har fått innenfor det marxistiske tanke-system. Den marxistiske lære har som nevnt vært bygd opp over forutsetningen om at all menneskelig på en eller annen måte er bestemt at en sosio-materiell basis, som til overmål er blitt forstått i økonomiske kategorier. Når en slik materialisme kombineres med en historieoppfatning som går ut på at utviklingen går mot en stadig større frigjøring av sosiale klasser og tidligere undertrykte, og når sosialistiske partier og grupperinger oppfatter seg som organer for den lengst komne utvikling på denne vei, da blir det vanskelig å bli tatt alvorlig med argumenter som går imot slike partier. Tanker som bryter med tankegangen til de historisk mest progressive, vil da vanskelig kunne tolkes som noe annet enn som uttrykk for tidligere samfunnsordninger, med andre ord som noe historisk reaksjonært. Fundamental kritikk kunne dermed avvises med historistiske karakteristikk, uten at det ble nødvendig å undersøke sannhetsinnholdet i det som ble framført.

Dette bidro til at feiltilpasninger ikke ble korrigert. Grupper som hadde fordel av at deres partikulære interesser ble oppfattet som allmenne, kunne fortsette med sin politikk. Marxismen som skulle avsløre alle ideologier, ble en selvimmuniserende ideologi for et politisk herskersjikt.

Denne type selvimmunisering er ikke enestående for den marxistiske sosialisme. Alle de store ideologiene fra vårt århundre har gitt seg ut for å ha enkle svar på modernitetens utfordringer, og har omgitt seg med kvasivitenskap for å immunisere slike oppfatninger. De har alle vært bygd opp for å nøytralisere kritiske tanker ved å tolke tankene ut fra faktisiteten ved de som framfører kritikken, heller enn ved å undersøke sannhetsinnholdet i det som sies.

Nazistene kunne, ut fra en biologisk orientert materialisme, hevde at variasjoner i kultur og samfunnsdannelse måtte være rasemessig bestemt. Ettersom de nasjonalsosialistiske partiene hevdet å representere den høyest utviklede rase, måtte argumenter med et antinazistisk innhold være uttrykk for personlighetstyper med et underlegent arvestoff, eventuelt for en degenerert kultur utgått fra bærere av slikt arvestoff. Korrigerende kritikk mot førerkultus og enhetskultur kunne dermed avvises og om nødvendig uskadeliggjøres.

Gammelliberalerne, eller tilhengere av laissez-faire læren, har framholdt sine mest egoistiske interesser som allment nyttige. Darwin var garant for at vinnerne var de mest veltilpassete. Markedet garanterte for at systemet var selvregulerende. Den usynlige hånd skulle sørge for at det som virket rasjonelt i et mikroperspektiv også ville bli rasjonelt for samfunnet som et hele. Systemtruende innsikt, for eksempel av økologisk art, er blitt motarbeidet under påskudd av at denne kritikken bare representerer interessene til fanatiske utgrupper eller til de misunnelige og tilkortkomne.

Etterkrigstidens nyliberalere, med programmer for å forene individets frihet med statlig ansvar, har gått ut fra at de representerer den mest frigjorte og demokratiske samfunnsform som historien kjenner. En viss type naturalistisk psykologi oppfattes å ha garantert for at meninger er en funksjon av individer behovsstruktur, og at sunne personer normalt vil ha liberale synsmåter. Kritikk av liberal kultur må derfor enten være uttrykk for undertrykkende politiske programmer eller for personlighetstyper med usunne eller autoritære personlighetstrekk. Korrigerende kritikk av latente disposisjoner for anomi og andre dysfunksjoner i liberale samfunn har dermed kunnet motarbeides, overses eller nøytraliseres gjennom en psykologisering, uten at kritikken er blitt oppfattet som en utfordring for en antatt vitenskapelig overlegenhet.

Det er liten tvil om at mange samfunnsforskere, også sosiologer, har hatt sine svin på skogen når de har opptrådt som løpegutter for spesielle ideologier og ellers utviklet tolkningsskjemaer som har redusert fornuft til faktisitet. Likevel finnes det i fag som sosiologien et potensiale for å utvikle bedre modeller av moderniteten og dens utfordringer enn de vi finner i de store ideologiene.

I vår nyliberale tid, da den siste av de konkurrerende ideologiene til nyliberalismen har falt, er det viktigere enn noen gang at sosiologi og sivilisasjonsanalyse blir analytisk utviklet på egne premisser. Dette vil være nødvendig for å få et utvendig blikk på systemegenskapene ved det samfunnet vi i dag lever i, og for å kunne se

utfordringer i neste århundre i et større blikk enn hva den dagsaktuelle politiske debatt legger opp til.

Fotnoter:

Huntington, Samuel P.(1996): *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, N.Y. Tab. 2.1.

2Utfyllende omtale av forskjellen mellom "indre" og "ytre"relasjoner finnes i Hans Skjervheim (1973): *Ideologianalyse, dialektikk, sosiologi*. Pax 1973 og i Dag Østerberg(1982): *Sosialfilosofi*. Fakkeltbok.

3 Jfr. Marx, Karl og Friedrich Engels (1970): *Deutsche Ideologie* ; utgitt av C.J. Arthur: *The German Ideology*,:del 1, pluss *Introduction to a critique of political economy*. International Publishers, N.Y.

4 Rummel, Rudolph J. (1994): *Death by Government* , Transaction Publications, N.Y. kap. 1.

5 Christophersen, Jens A. (1968): *Verdensrevolusjonen som ble vekkt. Nasjonal-kommunismen fra den franske til den kubanske revolusjon*. Pax, Oslo.

6 Amnesty International (1975): *Prisoners of Conscience in the USSR: Their Treatment and Conditions*. London. - Sudoplatov, Pavel og Anatoli, Schecher, Jerry og Leona (1994): *Den røde terror (Special Tasks)*. Aventura, Oslo. - Getty, J.Arch og Manning, Roberta T. ed (1994): *Stalins terror. New Perspectives*. Cambridge University Press. - Stéphane Courtois (1997): *Le livre noir de communisme*. Robert Laffont, Paris.

7 Rummel, Rudolph J. (1994): *Death by Government* , Transaction Publications, N.Y. Tab. 1,2.

8 Jfr. Noack, Johan Peter (1976): *Den stalinistiske revolusjon I og II*. Berlingske forlag, København.

9 Jfr. Cauter, David (1973): *The Fellow-Travelers*. Weidefeld and Nicholson, London. Aron, Raymond (1977): *The Opium of the Intellectuals (L'opium des intellectuels)* Greenwood press, Westpoint.

10 Popper, Karl R. (1971): *Samfunnsvitenskap og profeti*. Gyldendal, Oslo. (*The poverty of Historicism*. Beacon Press, London 1957).

11 Monod, Jaques (1972): *Tilfeldigheten og nødvendigheten*. Gyldendal, Oslo. (*Le hasard et la nécessité*. Seuil, Paris 1970)

12 Giddens, Anthony (1981,1995): *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. MacMillan, London.

13 Arendt, Hannah (1971): *Vold i vår tid (On Violence)*, Cappelen, Oslo. s. 68.

14 Lasch, Christopher (1996): *Elitenes opprør og sviket mot demokratier (The revolt of the elites)* Pax, Oslo. Jfr. også Sören Holmberg: *"Riksdagen representerar svenska folket": empiriska studier i representativt demokrati*. Studielitteratur, Lund.

15 Skirbekk, Sigurd og Per Bakke "Til debatten om klasseteorier: Informasjonssamfunnet som sosiologisk utfordring". *Sosiologisk tidsskrift* nr. 1 1997

16 Nimni, Ephraim (1994): *Marxism and Nationalism: Theoretical origins of a Political Crisis*. Pluto Press, London.

17 Collins, Randall (1986): "The future decline of the Russian Empire"; kap. 8 i *Weberian sociological theory*. N.Y og Cambridge University Press.

18 Marx, Engels, Lenin (1984): *On Historical Materialism*. Progress Publishers. Moskva. - Hahn, Erich (1968): *Historischer Materialismus und marxistische soziologie*. Dietz Verlag, Berlin, DDR. - Jfr. også Elster, Jon og Einhardt Lorenz: *Karl Marx. Verker i utvalg 2: Skrifter om den materialistiske historieoppfatning*. Pax.

19 Glucksman, André (1978): *Herretenkerne* (Les maitres penseurs). Gyldendal, Oslo.

20 Plamenatz, John (1971): *Ideologi* (*Ideology*, Pall Mall Press 1970) Elingaard, Oslo 1971.

21 Jfr. Hardin, Garrett(1993): *Living Within Limits: Ecology, Economy, and Populations Taboos*. Oxford University Press, N.Y. og Ehrlich, Paul R. and Anne H. Ehrlich (1996): *Betrayal of Science and Reason. How Anti-Environmental Rhetoric Threatens Our Future*. Island Press, Washington

22 Jfr. f.eks. Adorno, T.W., Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson, R. Newitt Sanford (1950): *The Authoritarian Personality*. N.Y. spesielt første kapittel s. 5 - 11.

23 Dette temaet er mer utviklet i Skirbekk, Sigurd (1999): *Kulturteori og funksjonsanalyse. Ideologi, myte og tro ved slutten av et århundre.*, Tano/Aschehoug.

24 Jfr. Kennedy, Paul (1993): *Foran det 21. århundre* (*Preparing for the Twenty-first Century*). Gyldendal, Oslo.